

УДК 321.02:81.272

М. К. ПОДОЛЬСЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент НТУ “ХПІ”

**МОВНА ПОЛІТИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ**

Стаття присвячена розгляду актуальних проблем мовної політики України на сучасному етапі, аналізу етнополітичної ситуації в країні.

In the article very important problems of language policy in Ukraine are considered.

В етнодержавотворчих процесах сучасної Української держави особливе місце посідає національно-мовна політика. Сьогодні в Україні, завдяки поетапному втіленню державної програми розвитку національної культури та освіти, відбувається поступове піднесення національної самосвідомості укра-

інців як етносу, має місце рівноправне розв'язання проблем розвитку самобутніх культур національних меншин. Тому вивчення етномовної ситуації в Україні, пов'язаної з повноправним функціонуванням української мови, має важливе значення. Актуальність даної проблеми обумовлюють складні процеси державотворення в Україні, формування сучасної української нації. Слід підкреслити, що в українському суспільстві мова є головним чинником консолідації української нації. Вона покликана забезпечувати єдність національної спільноти, сприяти збереженню національної ідентичності, менталітету. Таким чином мова виступає могутнім засобом зміцнення й розвитку національної свідомості.

Окрім того, мова виконує в державотворчому процесі також зовнішню функцію, яка полягає, зокрема, у виокремленні держави з масиву інших країн, в утвердженні нації й держави серед світової спільноти. [5, с. 4]. Однак українська мова, як державна, ще не дістала належного поширення в галузях права, освіти, науки, культури, інформатики, військової справи, судочинства тощо. Сьогодні в Україні відсутня цілісна концепція коректної мовної політики, держава, як і раніше, живе в рамках «Закону про мови в Українській РСР», прийнятого 28 жовтня 1989 р.

Проблеми мовної політики знайшли певне відображення в працях окремих дослідників [2; 3; 4; 5]. Метою даної статті є аналіз мовної ситуації в Україні, пошук шляхів поліпшення мовної політики на сучасному етапі.

Після здобуття незалежності в Україні почалися спроби розробки й вирішення мовних проблем у нових соціально-політичних умовах, із урахуванням нових реалій (утворення Автономної Республіки Крим). Проблемами української мови займалися Рада з питань мовної політики при Президентові України, Інститут української мови НАН України, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України, Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Український мовно-інформаційний фонд НАН України та інші інституції й організації. За минулі роки у Верховній Раді України періодично розглядалися проекти законів про мови, що були внесені народними депутатами. У червні 2000 року представив на розгляд свій проект «Про розвиток і застосування мов в Україні» Кабінет Міністрів. Однак проблеми мовного будівництва в Україні з кожним роком ускладнювалися, але не вирішувалися. Сьогодні мовна ситуація характеризується проявами негативних явищ і тенденцій. Для неї властиві процеси протиборства старих стереотипів і нових тенденцій у царині мовного простору. Статус мов в Україні визначається Конституцією України 1996 року (статті 10, 11, 24, 53, 2 та ін.).

Не визначений остаточно юридичний статус російської мови. Так, в чинній Конституції України з-поміж інших етнічних мов, які мають місце в Україні, згадана окремим рядком лише російська. Зокрема, у статті 10 гаран-

тується вільний розвиток, використання й захист російської мови, а також інших мов національних меншин України. Отже, відповідно до Конституції, російська мова має статус мови національної меншини. У той же час на сторінках часописів, в засобах масової інформації обговорювалось питання про надання російській мові статусу другої державної. Мали місце процеси імплементації регіональних мов. Так, згідно рішень місцевих органів влади, російська мова була визнана регіональною в Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Херсонській областях та у містах Донецьку, Дніпропетровську, Кривому Розі, Луганську, Миколаєві, Севастополі.

Україна – держава з поліетнічним складом населення, у якій проживають представники майже 130 національностей. Найчисельнішою є титульна група – українці, кількість яких становить 37,5 млн. осіб (77,8 %). Другою за чисельністю групою є етнічні росіяни – 8,3 млн. осіб (17,3 %). У сукупності ці дві етнічні групи складають 95,1 % усіх громадян.

На межі тисячоліть Україна опинилася перед дилемою, яка для більшості цивілізованих держав уже розв'язана й відійшла в минуле. З одного боку, необхідність подальшої розбудови незалежної держави ставить на перший план завдання виховання національної свідомості й патріотизму, забезпечення державній мові пріоритетних позицій в освітній, культурній, інформаційній, міжнаціональній сферах та державному управлінні. У той же час слід зважати на те, що кожен крок у цьому напрямку, зокрема в південних та східних регіонах, розширює ареал протистояння у суспільстві.

Мовна політика є найвагомішою часткою державних реформ кінця ХХ – початку ХХІ століття, сутність яких складає сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на врегулювання мовних відносин у державі або ж на розвиток мови в певному напрямку. Державна мовна політика має суттєвий етнополітичний вимір через своє прагнення утвердити українську мову як державну та основну, розширюючи сфери її функціонування шляхом збільшення числа національних шкіл, розвитку культур національних меншин, які не достатньо володіють українською мовою й із цих причин не завжди бажають її вивчати, а також ширше застосовуючи її в державному управлінні.

Специфічною особливістю етнополітичної ситуації в Україні є розбіжність етнічної й етнологічної структур її населення. Тобто самовизначення етнічної приналежності не завжди збігається з ідентифікацією за мовною ознакою. За даними перепису 2001 року, із загального числа етнічних українців (тих, хто ідентифікував себе в такий спосіб у процесі перепису) 85,2 % вказали на українську мову в якості рідної мови своєї національності. 14,8 % (понад 5,5 млн. осіб) такою вважають російську мову. Серед етнічних росіян 3,9 % вважають рідною українську мову, а 95,9 % – російську. Представники інших національностей, що проживають в Україні, указали, що

для 11,8 % рідною є українська мова, для 31,1 % – російська, а 57,1 % визначили в якості рідної мову своєї етнічної групи. У цілому ж серед усього населення України визначили як свою рідну мову титульної національності (українську) 67,5%, російську – 29,6%. [1, с. 266].

Виникає закономірне питання про те, що мали на увазі громадяни, відповідаючи на питання стосовно рідної мови, адже поняття рідної мови досить багатозначне й може по-різному інтерпретуватися. Можна припустити, що люди, відповідаючи на запитання стосовно їхньої рідної мови, у більшості своїй мали на увазі саме мову етносу, до якого вони належать. В той же час, його багатозначність дозволяє трактувати отримані в процесі переписів дані в усьому діапазоні його змістів. Це, на наш погляд, деформує уявлення щодо реального стану етномовної ситуації в Україні.

Вважається, що найбільш наближене до реальності уявлення щодо існуючих мовних практик надає з'ясування мови, яка застосовується в повсякденному спілкуванні в родинному оточенні. Адже в даній ситуації особистість обирає ту мову спілкування, яка є найбільш зручною й звичною. Тому саме мова родинного спілкування має вагомі підстави претендувати на статус «рідної мови». Відповідь на питання про те, яку мову переважно використовують громадяни України в повсякденному житті, допоможуть знайти дані моніторингу, який здійснює Інститут соціології НАН України.

	Мова родинного (домашнього) спілкування											
	Р о к и											
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	
Переважаю українська	36,9	38,2	37,6	36,3	39,1	36,9	38,2	38,1	38,4	41,8	38,0	
Переважаю російська	33,1	34,5	33,4	33,6	36,0	36,7	33,2	36,0	34,3	36,4	39,2	
І українська, і російська (залежно від обставин)	29,6	26,8	28,4	29,0	24,8	25,8	28,8	25,2	26,3	21,6	22,6	
Інша	0,4	0,6	0,6	1,1	0,2	0,6	0,5	0,7	0,9	0,2	0,3	

Наведені результати моніторингу свідчать, що Україна є фактично двомовною країною. Адже іншими мовами, крім української та російської, у родинному спілкуванні користується менше одного відсотка населення. Поширеним є білінгвізм, коли використання тієї чи іншої (української або російської) мови залежить від конкретної ситуації [1, с. 267].

Відмітимо, що з'ясування мови домашнього спілкування дозволяє уточнити статистичні показники щодо «рідної мови» різних етнічних груп, але все

ж таки не дає повного уявлення щодо існуючої мовної практики населення України. Більше того, застосування різних методів її вивчення дає різні результати. Зокрема, за даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України, проведеного в 2005 році, визначили як рідну українську мову 64,3 % опитуваних, однак як мову спілкування в сім'ї її назвали лише 41,8 %. При цьому, анкету українською мовою (в умовах вільного вибору) використали 47,8 % тих, хто брав участь в опитуванні [6, с. 526–527].

Досить цікавою є методологія дослідження лінгво-етнічної структури населення України, запропонована В. Є. Хмелько. Суть даного методу полягає у встановленні зручнішої для людей мови спілкування. Крім надання можливості обрати ту мову, якою респондент може краще сформулювати і висловити свої думки, методологія дослідження передбачала використання таких показників, як: самовизначення своєї етнічної приналежності та рідної мови; вибір зручнішої для спілкування із двомовним учасником опитування мови (або вибір мови анкети); фактична мовна поведінка респондентів.

Застосування цієї системи показників дозволило, на основі аналізу значного масиву загальноукраїнських соціологічних опитувань (близько 173 тисяч інтерв'ю), що проводилися Київським міжнародним інститутом соціології в 1991–2003 роках, виокремити в складі населення України п'ять лінгво-етнічних груп: україномовні українці – 38,5 %; двомовні українці (ті, хто вживає суміш української та російської мов) – 10,7 %; російськомовні українці – 28,0 %; російськомовні росіяни – 16,9 %; інші лінгво-етнічні групи – 6%.

Наведені цифри більш реально відображають етнічну ситуацію в Україні й суттєво відрізняються від тієї спрощеної картини, що вимальовується за результатами останнього (2001 року) Всеукраїнського перепису населення. Згідно з його даними, 85,2 % тих, хто ідентифікував себе як українці, визначили в якості рідної мову своєї національності. Ці дані були покладені в основу діяльності всіх офіційних інститутів суспільства, на них базується культурно-мовна політика держави. У той же час, як ми бачимо, етномовна структура населення виявляється набагато складнішою й потребує врахування при розробці мовної політики [1, с. 268–269].

Уже багато років обговорюються три можливі моделі взаємодії української та російської мов в офіційній сфері: утвердження на всій території України української мови як єдиної державної мови; офіційне утвердження українсько-російської двомовності на території всієї України; збереження за українською мовою статусу єдиної державної мови при визнанні й інших мов як офіційних у окремих областях і містах.

Моніторингові дослідження, що проводилися серед населення з метою виявлення громадської думки щодо доцільності надання російській мові статусу офіційної, свідчать, що ця ідея, при певних коливаннях в окремі роки, постійно одержує підтримку – 52% опитаних у 1995 році; 48,6 % опитаних – у 2005 році [6, с. 527]. У той же час позиції з цього питання по регіонах дуже

різняться, є навіть протилежними. Якщо на Сході й Півдні України цю вимогу підтримує переважна більшість населення (73,3 % та 64,1 % відповідно), то на заході майже 80 % людей є категоричними супротивниками цього. Проміжну позицію займає центральний регіон, де голоси «за» і «проти» розподілились в співвідношенні 48 % до 39 %.

Зазначимо, що різна мовна практика й різні позиції в мовному питанні виступають сьогодні одним із важливих чинників, що утруднюють процес консолідації української нації, розриваючи її в основному за лінгвістичними лініями. Тому, за думкою дослідників, консенсус у цьому питанні може бути досягнутий трьома варіантами: індивідуальною українською одномовністю всіх громадян; індивідуальною двомовністю, коли кожний громадянин вільно володіє й українською, і російською мовами; закріпленням у регіонах офіційного статусу тієї мови, яка домінує в них історично [2, с. 80].

Без сумніву, ситуація вимагає якнайшвидшого ухвалення Верховною Радою нового Закону про мови, тому що попередній Закон 1989 року вже не відповідає реаліям часу. Необхідно також забезпечити законодавчу базу для розвитку мови, щоб місцеві органи влади не могли порушити закон.

Список літератури. 1. *Арбєніна В. Л.* Етносоціологія: Навч. посіб.- Вид. друге, доп.і перероб. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 316 с.; 2. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи/ *В. А. Ребкало, М. І. Обушний, О. М. Майборода.* – К.: Вид-во УАДУ, 1996. – 340 с. 3. *Карлова В. В.* Державна мова як засіб консолідації українського суспільства, зміцнення національної свідомості // Державне управління та місцеве самоврядування: Тези УШ Міжнар. наук. Конгресу, 27–28 березня 2008 р. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр“, 2008. – С. 254–255.; 4. *Куць О. М.* Мовна політика в державотворчих процесах України: Навч. посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – 270 с. 5. *Масенко Л.* Мова і політика. – К.,1999. – 354 с. 6. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг/ За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 285 с.